

Slíz Mariann

A helynévi adatok szerepe az Anjou-kori személynevek vizsgálatában

Az *Egrimihalhaza* típus

1. A történeti helynevek egyik nagy becsben tartott csoportját az *Egrimihalhaza* (1353, OklSz.) típusú nevek alkotják. Különlegességük abban rejlik, hogy már igen korán jelzik egy, a 13. századtól kialakulóban lévő új névtípus, a többemű személynév meglétét. Az adatközlésen kívül ugyanakkor mindeddig kevés szó esett arról, hogyan hasznosíthatók ezek a különleges helynévi adatok a történeti személynévtani kutatásokban. Munkámban e kérdést igyekszem megválaszolni: röviden kitérek arra, hogy mire alkalmasak ezek az adatok, majd részletesebben bemutatom, hogy mire és miért nem használhatók.

2. A személynevet tartalmazó korai helynévi adatok egyik nagy előnye, hogy bennük a személynevek — ellentétben a személynévi adatokkal — nagyon gyakran nem latin vagy latinosított változatukban, hanem magyarul szerepelnek a latin nyelvű forrásokban; pl. 1328: *Nogmiclos, Nogmyclos* (A. 2: 354–5), 1340: *Myhalfelde* (A. 4: 17). Természetesen vannak olyan helynévtípusok, amelyekre ez az állítás kevésbé igaz: a *Szent-* előtagú településneveket például — különösen a névtípus keletkezésének idején (lásd ehhez részletesebben TÓTH V. 2007, főleg: 409–13) — csaknem kizárólagosan latinul adták vissza (pl. 1332–1337: *Albertus sacerdos Sancti Jacobi*; PT.), de azért adataik között szép számmal találunk magyar alakokat is; pl. 1311: *Zentmihal* (A. 1: 242), 1332: *Scenthleurinch* (A. 2: 621). Ennélfogva a fenti helynevek kiegészítő adatként szolgálhatnak a személynévkutatásban: megmutatják, milyen volt egy-egy személynév magyar változatának hangalakja az adott korban.

Az *Egrimihalhaza* típusú helynevek emellett arra is biznyságul szolgálnak, hogy a magyar személynevekben a megkülönböztető névelem (később pedig az ebből kialakult családnév¹) kezdettől fogva megelőzte az egyénnevet.² Ennek

¹ A családnév kialakulása több évszázados folyamat volt. Kezdetben — gyakran csak a szövegösszefüggés megteremtése érdekében vagy tájékoztató-magyarázó céllal — a névhez különböző jelzők kapcsolódtak. Ezeket az általam a későbbiekben *körülírások*-nak nevezett jelzőket (ritkábban egyéb mondattani szerepben álló kiegészítéseket) alkalmi voltak miatt még nem tekinthetjük a név részének. Egy idő után a körülírások sokféleségéből kialakult néhány, egymástól többé-kevésbé jól elkülöníthető, megkülönböztető funkciójú névelem-típus. Ezekre a továbbiakban MEZŐ

felmérhetetlenül nagy jelentőségét persze csak akkor érzékeljük, ha tudjuk, hogy a 15. századig a források szinte kizárólag latin sorrendben közölték a megkülönböztető neves szerkezeteket: pl. 1324: *Ladizlaus de Elyed* (A. 2: 135), 1337: *Johannes dictus Tompa* (A. 3: 347), a ritka ellenpéldák egyikeként lásd 1302: *Nogmiklous* (A. 1: 28).

3. Nem használhatóak viszont a személynévi eredetű vagy személynévi elemet is tartalmazó helynevek egy adott korszak személynév-statisztikájában. Birtoklástörténeti bizonyítékok hiányában ugyanis nem tudhatjuk, hogy az a személynév, akiről a hely a nevét kapta, élt-e még az oklevél keletkezésekor. Amennyiben viszont olyan szerencsések vagyunk, hogy találunk ilyen bizonyítékot, például az oklevélben szerepel a helynévben megjelenő személynévvel azonos nevű birtokos, a helynév mint segédeszköz (természetesen csak a személynév-statisztika szempontjából!) teljesen fölöslegessé válik számunkra, hiszen rendelkezésünkre áll a személynévi adat is.

Az *Egrimihalhaza* típusú helynevekre mint a családnevek kialakulását jelző adatokra már BENKŐ LORÁND is felhívta a figyelmet, abban a kérdésben azonban, hogy ezekben az egyénnevek melletti személynévi elemek családnévnek tekinthetők-e, nem foglalt állást (1949: 9–10, 11, 12). HAJDÚ MIHÁLY ezzel szemben egyértelmű bizonyítékként kezeli e korai helyneveket arra, hogy a családnévhasználat a 14. század elejére általánossá vált Magyarországon (2003: 738–9). Mivel úgy érzem, ez az állítás kisebb finomításra szorul, a továbbiakban megvizsgálom, milyen érvek szólnak ezen állítás mellett és ellen.

4.1. Az *Egrimihalhaza* típusú helynevek — ahogyan azt HOFFMANN ISTVÁN is kiemelte (2004: 34), FEHÉRTÓI KATALIN korábbi vélekedésétől eltérően (1969: 4) — időnként nemcsak magyar, hanem latin alakban is szerepelnek; pl. 1369: *villa Nicolai filii Prebyl*, 1389: *Pribifyamyclosfalwa* (KÁZMÉR 1970:

ANDRÁS terminusát, a *megkülönböztető névelem*-et használom (1970: 78). Nem keverendő össze e terminus a FEHÉRTÓI KATALIN által bevezetett *megkülönböztető név*-vel; az ugyanis ennél szűkebb, a *filius*-os és a *de*-s neveket nem tartalmazó kategória (FEHÉRTÓI 1969: 5). A megkülönböztető névelem már a név részének tekinthető, mivel egy-egy személy többszöri említésekor kevés variációval ismétlődő típusai vannak, vagyis a körülírásnál kevésbé alkalmi. Ezenkívül típusonként rögzült, meghatározott grammatikai viszonyban áll a névvel, míg a körülírás grammatikai viszonyai esetenként változnak. A terminus használatát másfelől az indokolja, hogy e névelemek még csak egy adott személy nevéhez kötődnek, családtagjai és leszármazottai nevéhez nem. Nem nevezhetőek tehát *családnév*-nek, hiszen a családnévség legfőbb kritériuma az öröklődés (vö. pl. FEHÉRTÓI 1969: 6).

² Mivel a *keresztnev* az Árpád-korra és az Anjou-kor első felére vonatkozólag a világi és az egyházi nevek egyidejű jelenléte miatt félreérthető lehet, az *utónév* pedig legfeljebb a már megszilárdult kettős névben értelmezhető, a továbbiakban a már FEHÉRTÓI KATALIN által is használt, HAJDÚ MIHÁLY által javasolt *egyénnev* terminust használom (lásd HAJDÚ 1984–1985; a lehetséges terminológia rendszerében lásd HAJDÚ 2003: 348).

234). Amennyiben csak latin változattal rendelkezünk, nem lehetünk biztosak abban, hogy helynévvel, nem pedig egyszerű körülírással ('Prebyl fia Miklós faluja') van dolgunk. Ráadásul a latin *filius*-os szerkezetet semmiképpen sem tekinthetjük családnévnek, csupán megkülönböztető névelemnek, hiszen nemzedékenként változott (vö. BENKŐ 1949: 10, FEHÉRTÓI 1969: 4).

4.2. Amellett, hogy e helynevek latin és magyar formában is megjelenhettek, magyarul is többféle változatukkal találkozhatunk a különböző forrásokban; pl. 1459: *Prybyjakabfalwa*, 1473: *Prebythfalwa* (KÁZMÉR 1970: 234); 1365: *Aprodhaza*, 1367: *Aprodpalhaza* (KÁZMÉR 1970: 181). Ha csak a *Prebythfalwa* adatot ismerjük, fel sem merül bennünk, hogy esetleg családnévvel van dolgunk, a személynévi elemet egyszerű egyénnévnek tekintjük. Az *Aprodhaza* ennél is kevesebbet árul el önmagában, hiszen nem tudhatjuk, hogy személynévi vagy méltóságot jelölő köznévi elemmel van-e dolgunk.

4.3. E helynevek között nem ritka a *-fi*, *-fia* képzős/utótagos személynévi elemet tartalmazó megnevezés, pl. 1322: *Ernefyastephanpaulia* (A. 2: 45), 1337: *Deseufiastephanloka*, *Gywrynfiamarkloka* (A. 3: 331). Erről a személynévszerkezetről FEHÉRTÓI KATALIN megállapította, hogy a 14. században kizárólag helynevekben fordult elő (1998: 463).³ A *-fi*, *-fia* képzős formák ritkaságát sajtá, a 14. század első feléből származó mintegy 15 000, jórészt az „Anjoukori okmánytár”-ból és az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékből gyűjtött személynévi adatom is alátámasztja: ezek között egyetlen ilyen szerkezetű név sem fordul elő. Ezért valószínűnek tartom FEHÉRTÓI KATALIN megállapítását, s magam is úgy vélem, hogy ezek a személynévszerkezetek eredendően mesterséges alakulatok lehettek (1998: 463).

4.4. A vizsgálatban érdemes azt is számba vennünk, hogyan keletkezhetek az ilyen személynévi alakulatokat tartalmazó helynevek. Az oklevelek, amelyekben előfordulnak, birtokügyekkel kapcsolatosak (adományozás, eladás, öröklés stb.). Az ilyen ügyekben szokásos korabeli jogi folyamat egyik fázisa a határjárás volt, amelynek során a birtokot és környékét nem ismerő hivatalos megbízott helybeliek segítségével rögzítette a kérdéses birtok határait. Ennek az eljárásnak köszönhető számos vulgáris nyelvű szórvány megjelenése a latin oklevelekben. Ennek magyarázatául nem szolgálhat az oklevél megszövegezőjének hiányos latintudása, hiszen már a Tihanyi alapítólevélbe is számos, a legalapvetőbb szókincsbe tartozó, tehát lefordításához komolyabb latintudást nem igénylő szó került be magyarul. A vulgáris nyelvű névhasználattal kapcsolatban az is felmerülhet okként, hogy a nevek más nyelvre lefordíthatatlanok voltak; ennek cáfolatát azonban fentebb láthattuk.

³ Meg kell ugyanakkor azt is jegyezni, hogy ebben FEHÉRTÓI ellentmond sajtá, korábbi állításának (1969: 11), amely szerint maga is talált efféle személynévszerkezeteket, bár igen keveset.

Ezeket a szempontokat elvetve már PAIS DEZSŐ arra a következtetésre jutott, hogy a vulgáris nyelvű szórványok tudatos eljárás következtében kerültek be az oklevelekbe (1955: 6). GYÖRFFY GYÖRGY ezt továbbgondolva úgy vélte, a határjáró azért a magyar megnevezéseket jegyezte fel, hogy a lehető leghívebben adja vissza a neveket, hiszen ezek a birtokjog igazolásának eszközei voltak (1970: 200). HOFFMANN ISTVÁN ezzel egyetértve hozzátette: ha a név a valós használattól eltérően szerepelne az oklevélben, akkor épp az azonosító funkciója veszne el (2004: 11). Ezért a neveket feljegyző megbízottnak igyekeznie kellett a lehető legnagyobb pontossággal megadnia az egyes határjelölők nevét.

A birtokokat, malmokat gyakran nevezték meg tulajdonosukról, a telepített falvakat telepítőjükről vagy birtokosukról. Mivel azonban a 14. századra már jóval kevésbé volt változatos az egyénnevek állománya, nem is beszélve a későbbi századokról, így a legmegterheltebb egyénnevek kevésbé voltak alkalmasak a megkülönböztetésre: egy **Mihalhaza* — személynévi eleme kevésbé egyedi lévén — magában rejthette azt a veszélyt, hogy egy birtokperben több *Mihály* nevű személy is hivatkozhatott volna a névre mint tulajdonjoga bizonyítékára. Hogy a névnek jogi szempontból bizonyító ereje lehetett, azt kiválóan alátámasztja egy FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ által bemutatott 1335-ös oklevél, amelyben Rikolf mester fiai a szepesi káptalantól kérvényezik a *Thyadar*, *Theodorus*, *Detricus* és *Theodoricus* nevek egymáshoz való viszonyának megállapítását. A kérés háttérben természetesen nem jámbor filológusi érdeklődés, hanem egy jogi ügylet áll. A család 1289-ben kapott oklevelében ugyanis még *Theodoricus* állt, a királyi kancellária viszont ezt később *Thyadar* és *Theodorus* alakban írta át; e keveredés egy birtokperben komoly gondokat okozhatott (FEJÉRPATAKY 1918). Hasonló esetet találtam egy 1325-ös oklevélben (A. 2: 176): az országbíró utasítja a pozsegai káptalant, hogy állapítsa meg, Benedek fia Miklós apját a *de Saagh* vagy a *de Zueyboch* névvel illették-e; a kérdés nyilvánvalóan a két említett birtok tulajdonjogát érintette.

A névnek a jogi eljárásban játszott fontos szerepe miatt érthető tehát, hogy a határjáró — vagy még inkább a tulajdonos, leendő birtokos (illetve többnyire annak megbízottja), akinek a pontosság a leginkább érdekében állt — a jogvita minden lehetőségének kizárására újabb megkülönböztető elemet illesztett az önmagában nem eléggé egyedítő névhez. Elgondolásomat az is alátámaszthatja, hogy a saját anyagomban, illetve KÁZMÉRNÁL (1970) található *Egrimihalhaza* típusú helynevekben (a vitathatóakat kihagyva⁴ összesen 44 névben) szereplő egyénnevek általában a középkorban nagy megterheltségű személynévek közül kerültek ki (*András*, *Benedek*, *Demeter*, *Dénes*, *György*, *István*, *Jakab*, *János*,

⁴ Ezekben olyan névelem szerepel, amely nemcsak az egyénnév melletti megkülönböztető névelemnek, hanem esetleg a településnév-korreláció eszközének is tekinthető (pl. *Kis*-, *Nagy*-, *Tót*-, *Horvát*- stb.).

László, Márton, Mátyás, Mihály, Miklós, Pál, Péter), és mindössze háromban (6,9%) szerepelt alacsonyabb megterheltségű egyénnév: 1410: *Forrayfruthafalua* (KÁZMÉR 1970: 202), 1406: *Kazdagtyuadarfalua* (KÁZMÉR 1970: 203), 1508: *Papstanchwlfalwa* (KÁZMÉR 1970: 231).

E megállapítás persze feltételezi, hogy az ily módon megnevezett határpontnak vagy településnek nem volt állandósult neve. (Az efféle nevek nem feltétlenül településeket jelölhettek; lehettek földbirtokok, malmok, erdők stb. nevei is.) Ezt már PAIS DEZSŐ sem tartotta lehetetlennek, ahogyan ezt a következő idézet is mutatja: „többször a bizonyára tulajdonnévvé még nem is rögződött határrész- vagy határpontjellemzőket is a hazai nyelven fejezik ki” (1955: 6). Ennek az elgondolásnak az alátámasztására fentebb már bemutattam néhány példát. A legújabb kori névanyagban szintén jelen vannak az efféle nevek, habár jellemzően nem a településnevek, hanem a mikrotoponimák között; történeti folytonosságukat jól tükrözi SZABÓ T. ATTILA 15–20. századi anyagot felölelő gyűjtése (1988: 460–2). E nevek erősen körülírás jellegűek:⁵ gyakran ma is többféle változatban élnek, és nem rögzült, változatos grammatikai szerkezettel rendelkeznek (pl. *Kökösi Pistiné uccája ~ Pistiné uccája ~ Pistiné uttya ~ Kökösi Pistiné uttya ~ Kökösi Károj uttya ~ Kökösi út*; BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 84). Egy rögzült név esetében tulajdonosváltáskor is meg kell maradnia a korábbi tulajdonos nevének, a példák azonban nem ezt tükrözik: *Kökösi Pistiné uccája ~ Kökösi Károj uttya* (lásd fentebb; az utca arról a házról kapta a nevét, amelyben Kökösi Istvánné, majd fia, Károly lakott), *Bokor Jóska bá parcellája ~ Demeter büteje* (BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 97), *Kuria ~ Méltósága kuriája ~ Pócsa kuria ~ Székej kuria* (FARKAS–ZÁNTÓ 2008: 31). Nem véletlen, hogy a bonyolultabb szerkezetű, nehezkesebb neveknek valamelyik személynévelem kiejtésével rövidebb, egyszerűbb felépítésű változataik is létrejöttek: *Pistiné uccája ~ Kökösi ut*, *Bokor Jóska bá parcellája ~ Bokor-bütü*.

Összegezve tehát az *Egrimihalhaza* típusú nevek keletkezésére vonatkozó gondolatmenetet megállapíthatjuk: a tulajdonos nevének egyedítésére való igény megvolt; eszközként pedig természetesen adódtak a 13. század közepétől egyre tömegesebben használt megkülönböztető névelemek, a későbbiekben pedig az ezekből kialakult családnevek.

5. Mindezek alapján úgy tűnik, az e típusba tartozó nevek a jogi eljárás egy meghatározott pontján, egy alkalmi körülírásból a határjáró, illetve az őt segítő helybeliek (köztük legnagyobb valószínűséggel az akkori vagy leendő tulajdonos) által létrehozott mesterséges alakulatok voltak. Ezt támasztja alá az is, hogy a mai településnevekre nem jellemző e típus; csupán a mikrotoponimák között találhatjuk meg, ezek azonban — mint láthattuk — megmaradtak erősen körülírás jellegűnek.

⁵ Ez a megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy nem tekintem őket neveknek.

Mindebből pedig következik az e helynevekben található személynévi szerkezet első elemére vonatkozó megállapítás: annak eldöntése, hogy még megkülönböztető névelemmel vagy már családnévvel van-e dolgunk, pusztán a helynév alapján nem lehetséges, hiszen abból nem derül ki, hogy az egyénnév mellett álló névelem csak alkalmilag kapcsolódott-e az egyénnévhez, vagy már öröklődött. A kérdés csakis a korabeli személynévanyag alapos vizsgálata alapján válaszolható meg. Mivel a 14. század első feléig az egyénnevek melletti névelemek akár egy oklevélen belül is gyakran váltakoztak, cserélődtek és kombinálódtak (pl. 1338: *Sebus filius Abrae dicti Abychk de Sancto Georgio*, A. 3: 456; 1338: *magistri Sebus de Bozyn*, A. 3: 512), és elenyésző esetben mutatható ki az öröklődés (a 15 000 adatomból ötben; bővebben lásd SLÍZ 2008: 129–31), biztos állíthatjuk, hogy az ebből az időszakból származó helynevekben szereplő személynévek első eleme nem családnév, hanem megkülönböztető névelem. Természetesen minél távolabb kerülünk időben ettől a korszaktól, annál óvatosabbnak kell lennünk: a 15. század első felében még elképzelhető, hogy nem családnévvel van dolgunk, a későbbiekben viszont már egyre nagyobb valószínűséggel családnévnek, nem pedig megkülönböztető névelemnek tarthatjuk a személynéveknek ezeket az egységeit. Ebből pedig az is egyértelművé válik, miért említem a tárgyalt helynévtípust legismertebb tagja, az *Egrimihalhaza* alapján: jobb híján, mivel a SZABÓ T. ATTILA által jórészt közép- és újmagyar kori anyagra vonatkoztatott, szerkezeti alapon létrehozott „kategóriaelnevezés” (vezetéknév + keresztnév + köznévi + egyes szám 3. személyű birtokos személynév; 1988: 460) nem minden korszakra alkalmazható.

6. E megállapítás alapján leszögezhetjük: az *Egrimihalhaza* típus, bármilyen csábítóan tűnik is a lehetőség, nem megfelelő adat a családnévgyűjtés számára. Egyrészt azért nem, mert a családnévség megítélése a lehetséges nyereséghez képest aránytalanul nagy kockázatot rejt magában. Ráadásul e döntést csak jelentősebb méretű személynévi korpusz alapján lehet meghozni; ha viszont nagyszámú személynévi adat áll rendelkezésünkre, akkor nemigen van szükségünk a vitatható helynévi adatok felhasználására. Másrészt ha az adat viszonylag kései volta miatt (pl. 1808: *Pap-Györgyfalva*; KÁZMÉR 1970: 174) biztosak lehetnénk is abban, hogy a helynévben szereplő személynévszerkezet első eleme családnév, egyéb adat hiányában akkor sem tudhatjuk, hogy a megnevezés a korabeli tulajdonosra, vagy egy jóval korábbira utal-e. (Hogy ez lehetséges, arra jó példa az imént KÁZMÉRTÓL idézett helynév egy korábbi adata: 1645: *Pap Gyeorgy Falva*.) (A családnévnek az adat koránál nem későbbi használatát ugyanakkor természetesen igazolja ez a típusában késeinek tekinthető helynév.)

Mindezeket figyelembe véve úgy vélem, a személynév kutatásban való felhasználásakor kritikusan kell hozzáállnunk e különlegesnek tartott helynévtípushoz, alaposan mérlegelve, minek az alátámasztására alkalmazható kellő biztonsággal, és mire nem. Munkámmal természetesen nem az volt a célom, hogy

csökkentsem az e nevek iránt a névkutatók körében megmutatkozó vonzalmat és bizalmat; csupán igyekeztem felhívni a figyelmet mechanikus felhasználásuk lehetséges buktatóira.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- BENKŐ LORÁND (1949), *A régi magyar személynévvadás*. Bp.
- BÖLCSKEI ANDREA–HAVAS PÉTER–SLÍZ MARIANN (2008), *A háromszéki Angyalos és Kököcs család- és helynevei*. MND. 203. sz. Bp.
- FARKAS TAMÁS–ZÁNTÓ EDINA (2008), *A háromszéki Kilyén és Szotyor család- és helynevei*. MND. 202. sz. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi megkülönböztető nevek*. *NyudÉrt.* 68. sz. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1998), *A -fi, -fia utótagú magyar családnevek kialakulása*. *Nyr.* 122: 458–67.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1918), *Hiteleshely mint névmagyarázó*. *MNy.* 14: 169–73.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970), *A helynevek és a történettudomány*. *NyudÉrt.* 70: 196–200.
- HAJDÚ MIHÁLY (1984–1985), *A Garam–Ipoly közének személynevei a XV–XVI. században*. *NÉ.* 9: 31–54; 10: 35–47.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), *Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1970), *A Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén*. Kisvárd.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1955), 1055–1955. *MNy.* 51: 3–9.
- PT. = *Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375*. Monumenta Vaticana Hungariae. Bp., 1887.
- SLÍZ MARIANN (2008), *Az egy személyre vonatkozó adatok mennyiségének szerepe a névtörténeti kutatásokban*. *NÉ.* 30: 121–34.
- SZABÓ T. ATTILA (1988), *A személynevek helyneveinkben*. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és település*. Bp. 433–72.
- TÓTH VALÉRIA (2007), *A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről*. *MNy.* 103: 408–19.